

Qasımova Şəlalə
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
tahmina-ismavilova@mail.ru

Müasir tərcümə lüğətləri və onların xüsusiyyətləri

Açar sözlər: lüğətlər, tərcümə lüğətləri, sözlər, tərcümə, ana dili, məna

Ключевые слова: словарный запас, переводческие словари, слова, перевод, родной язык, значение

Key words: vocabulary, translation dictionaries, words, translation, native language, meaning

Məlumdur ki, dilin ümumi mənzərəsini, sözün rəngarəngliyini lüğətdən öyrənmək olar. Lüğətlər, hər şeydən əvvəl, dil faktlarının üzərində müşahidə aparmaq və əldə edilmiş təcrübəni ümumiləşdirmək üçün əlverişli vasitədir. Onlar dilin lüğət tərkibindəki sözlərin siyahısını, bir növ, qoruyub saxlayan kitablardır. D. Dudronun təbirincə desək “Lüğət xalqın bütün biliyini kifayət qədər əks etdirən bir reyestr olmalıdır” (7, s. 145).

Lüğətlər, sadəcə olaraq, sözün sadalanması ilə məhdudlaşmır, sözlərin mənasını izah və müəyyən edir, ya izah olunan sözün arxasında hansı əşya və hadisənin durmasından danışır, ya da əmələ gəlməsi, tələffüzü və yazılışı haqqında məlumat verir və s. Lüğətləri xarakterizə edən bu fikirləri ümumiləşdirsək, onlara belə tərif vermək olar: “Təsvir, izahetmə və ya başqa dilə tərcümə olunma yolu ilə seçilmiş sözlərin əlifba sırası ilə düzülərək izah olunmasına və onların məqsədəuyğun şəkildə verilməsinə lüğət deyilir”. F. Volter lüğəti belə mənalandırır: “Sözlər obrazlardır. Lüğət əlifba sırası ilə düzülmüş sözlərdir. Əslində lüğət ən geniş mənada kitabdır. Bütün başqa kitablar onda öz əksini tapır. Əsil məsələ lüğətlərdə nəyin əks olunmasıdır”(6, s.152).

Sözün ifadəliliyi və dəqiqliyi ilə maraqlanan hər bir şəxs lüğətə müraciət etməli olur. Beləliklə, leksikoqrafiyanın əsas məqsədi və vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin sözlərini və ifadələrini yazıb sistemə salmaqdan, lüğətə daxil edilən sözlərin xüsusiyyətlərini, leksik – qrammatik mənalərini dəqiqləşdirib izah etməkdən, dilin lüğət tərkibindəki sözlərin lüğətin müəyyən tipində verilməsinin mümkün və vacib olmasını təyin etməkdən ibarətdir.

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda rus mədəniyyətinə və ədəbiyyatına böyük maraq oyanmağa başladı. Rus xalqı ilə mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələr nəticəsində Azərbaycanda rus dilinin öyrənilməsi zərurəti meydana çıxdı. Bu, Azərbaycanın mütərəqqi yazıçı və şairlərinin əsərlərində xüsusilə qeyd edilir. S. Ə. Şirvani “Oğluma” adlı şeirində yazır:

Ey oğul, hər lisanə ol raqib,
Xassə ol, rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil, ilacımız yoxdur.

Rus dilini öyrənmək işində lüğətlərin, xüsusən tərcümə lüğətlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən lüğətlərin əhəmiyyətini başa düşən mütərəqqi Azərbaycan ziyalıları tərcümə lüğətləri tərtib etməyə başladılar. Azərbaycanda “Rusca – azərbaycanca” və “Azərbaycanca - rusca” tərcümə lüğətlərinin ilk tərtibçilərindən biri Soltan Məcid Qənizadə olmuşdur. S. M. Qənizadənin tərtib etdiyi lüğətlər “Lüğəti – rusi və müsəlmani”, “Rus dilinin dilmancı”, “Lüğəti – türki və rusi” adı ilə çap olunmuşdur. Onun “Rusca- türkcə” lüğəti ilk dəfə 1902 – ci ildə nəşr olunub. 1922 – ci ildə isə altıncı dəfə işıq üzü görmüşdür. Sözügedən lüğətdə sözlər rus əlifbası sırasına uyğun olaraq düzülmüşdür. Bu lüğətin tərtibində B. C. Dalın izahlı lüğəti əsas götürülmüşdür. Lüğətdə 12000-ə yaxın söz verilmişdir. Müəllif lüğətin yığcam olmasını burada düzəltmə sözlərin az işlədilməsi ilə, ərəb və fars sözlərinin lüğətdə çox işlədilməsini isə Azərbaycan dilində həmin sözlərin çoxluq təşkil etməsi ilə izah etmişdir.

1907 - ci ildə Ü. Hacıbəyovun “Türki - rusi” və “Rusi - türki lüğəti” nəşr olunmuşdur. Bu lüğət iki hissədən ibarətdir: “Türki - rusi” hissəsində 1000 - dən çox, “Rusi - türki” hissəsində isə 600 -ə qədər söz vardır.

Müasir dövrdə isə respublikamızda nəşr olunmuş tərcümə lüğətləri ikidilli və üçdillidir. Azərbaycanda rusca - azərbaycanca, azərbaycanca - rusca, ingiliscə - azərbaycanca, fransızca - azərbaycanca ikidilli lüğətlər nəşr olunmuşdur. Çap olunmuş üçdilli lüğətlərə “Rusca – fransızca –azərbaycanca” və “Müxtəsər farsca – rusca – azərbaycanca”nı qeyd etmək olar.

Rusca – azərbaycanca lüğətlər 1928-1929, 1940-1946, 1951, 1956-1959 və 1962 –ci illərdə nəşr olunmuşdur. “Rusca - azərbaycanca” lüğət iki cilddən ibarətdir. Lüğətdə 60 000 - ə yaxın söz əhatə olunmuşdur.

1940 - 1946 - ci illərdə H. Hüseynovun rəhbərliyi ilə “Rusca – azərbaycanca lüğət” tərtib olunmuşdur. Lüğət 90 000 - dən artıq sözü əhatə edir. Lüğət IV cilddən ibarətdir. 1956 - 1959 - cu illərdə

Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən iki cildlik “Rusca - azərbaycanca lüğət” buraxılmışdır.

“Azərbaycanca – rusca” lüğətlərin nəşrinə nisbətən gec başlanılmışdır. Bu lüğət ilk dəfə 1939 – cu ildə N. Hüseynovun redaktorluğu ilə çap edilmişdir. “Azərbaycanca – rusca” lüğətlər 1939,1941, 1951, 1962 və 1965 – ci illərdə nəşr olunmuşdur. Akademik V. Şerba “Rusca – fransızca lüğət”in ikinci nəşrinə verdiyi giriş məqaləsində yazır: “... bizə hansı lüğət lazım olacaqdır? Hər şeydən əvvəl, tamamilə aydındır ki, hər bir dil üçün iki dildə izah edən (əcnəbi – milli lüğət), yəni ruslara rus dilində, əcnəbilərə isə öz dillərində lüğət lazımdır. Belə lüğətlər əcnəbi kitabları oxumağa və başa düşməyə və əcnəbi sözlərin fizionomiyası ilə tanış olmağa imkan verəcəkdir” (7, s. 132).

Müstəqillik illərində leksikoqrafiya da özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu dövrdə müxtəlif məzmunlu lüğətlər tərtib edilmişdir. “Dövlət dilimiz yeni mərhələdə” adlı müsahibə - məqaləsində A.Axundov yazır: “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici ölkələrlə günbəgün genişlənən siyasi, iqtisadi, diplomatik əlaqələri ilk təşəbbüs kimi ikidilli çoxişlənən sözlər lüğətlərinin hazırlanmasını aktuallaşdırır.

Dilçilik İnstitutunun müvafiq şöbələri son illər ərzində ingilis, fransız, alman, ispan, yunan, bolqar, polyak, macar dilləri ilə Azərbaycan dilinin çoxişlənən sözlər lüğətlərini tərtib etmişlər. Eyni prinsiplərlə hazırlanmış həmin lüğətlərin müasir dövrdə təcrübi əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür”(1, s. 297).

Hər bir insanın gündəlik həyatında öz ana dilində işlənən sözlərin mənasını başa düşmək və başqa dili öyrənmək üçün əsas iki lüğətin – izahlı və tərcümə lüğətlərinin olması zəruridir. Tərcümə lüğətləri xarici dili yaxşı başa düşmək, bilmək vasitəsidir. Bu lüğətlərin sözlüyü qrammatik cəhətdən zəruri olan sözlər əsasında təşkil olunur, buraya daha çox müxtəlif üslublarda işlədilən sözlər daxil edilir.

Tərcümə lüğətlərində sözlərin spesifik mənası, işlədilməsi verilir. Sözlərin əsas mənası müəyyən bir dilə tərcümə edilir. Tərcümə lüğətlərində məqsəd, sadəcə olaraq, hər hansı iki dili qarşılaşdırmaq deyil, bir dilin zənginliyini, daxili aləmini, xüsusiyyətlərini, xarakterini açmaqla yanaşı, bunları qarşılaşdıran dilin ekvivalent sözü ilə düzgün əks etdirməkdir. Tərcümə lüğətlərinin tərkibində ən çətin məsələ ana dilinin sözlərinin ana dilində dəqiq qarşılığını tapmaqdır. Tərcümə olunan sözün ana dilində ekvivalentini seçib ayırmaq üçün tərtibçilərdən dərin bilik, böyük ustalıq və zəhmət tələb olunur. Lüğət tərtibçiləri nəzərdən

qaçırmamaladırlar ki, lüğət tərtibi hər hansı hazır elementlərin mexaniki surətdə qarşılaşdırılmasından ibarət olmayıb elmi xarakter daşmalıdır.

Tərcümə lüğətlərinin əvvəlində (bəzən isə sonunda) lüğətdən istifadə etmək qaydası, qrammatik əlavələr, hallanma və feillərin dəyişməsinə aid cədvəllər, bəzi qrammatik arayış verilir. Sözün leksik mənası və işlədilməsi xüsusi izah olunur. Sözün əsas mənasının başqa dildə müvafiq sözlə tərcüməsi verilir. Tərcümə lüğətlərinin izahlı lüğətlərdən üstünlüyü ondadır ki, bu lüğətlərdən ikinci dilin öyrənilməsinin ilk dövrü kimi istifadə oluna bilər. Tərcümə lüğətləri, əvvəla, bu lüğətlərdən istifadə edənlərdən sözləri düzgün oxumaq qaydası, tələffüz edilməsi və həmin dillərin qrammatikası haqqında minimum bilik tələb edir. İkincisi, tərcümə olunan sözün mənasını başa düşmək mümkündürsə də, onun ana dilində qarşılığını tez tapmaq çətinidir. Bu lüğətlər isə mənasını başa düşdüyün, lakin asanlıqla ana dilinə tərcümə edə bilmədiyən sözlərin ana dilində tərcüməsini verir. Bu lüğətlərin bir nöqsan cəhəti vardır ki, bu da sözlərin mənalərini dəqiqləşdirmək qayğısına qalmasıdır. Tərcümə lüğətləri əcnəbi sözlər haqqında həqiqi bilik vermir, lakin kontekstdə xarici sözlərin mənasını başa düşməyə kömək edir.

Tərcümə lüğətləri ikidilli və çoxdilli olmaqla iki yerə bölünür. Çoxdilli tərcümə lüğətlərində hər cür sözlərin mənasının ekvivalenti deyil, onların işlədilmə eyniliyi yoxlanılır. Ən çox yayılmış ikidilli tərcümə lüğətlərinin əsas məqsədi isə imkan daxilində sözün dəqiq tərcüməsini verməkdən ibarətdir.

İkidilli lüğətlərdə tərcümə olunan sözün dildə işlədilməsinə, ümumiləşməsinə, məna fərqi və obrazlı məna ifadə etməsinə fikir verilməlidir. Bu lüğətlərdə tərcümə olunan söz fərqli şriftlə yazılır, sonra isə onun qarşısında tərcümə olunduğu dilin müvafiq sözü verilir. Bəzən isə tərcümə edilən sözün mənasını düzgün başa düşmək üçün həmin sözün cümlələr içərisində işlədilməsinə dair nümunələr verilir.

Son zamanlar leksikoqrafiya təcrübəsində ikidilli lüğətlərin üç tipi göstərilir.

1. Böyük ikidilli lüğətlər;
2. Orta ikidilli lüğətlər;
3. Kiçik ikidilli lüğətlər.

İ.Oleqov ikidilli lüğətlərin bu tiplərini bir- birindən belə fərqləndirir. Böyük ikidilli lüğətlər müasir ədəbi dilin geniş tarixi perspektivli olmasını təmsil edir. Orta ikidilli lüğətlər müasir ədəbi dilin tarixən bəraət qazanmış üslubi rəngarəngliyini təfəsilatı ilə verir (6, s.36). Kiçik ikidilli lüğətlər tərcümə lüğətlərinin ən kütləvi növüdür. Deməli,

böyük lüğətlər materialı əhatə etməyinə, orta lüğətlər materialı işləmə üsuluna, kiçik lüğətlər isə materialı normalaşdırma prinsipinə görə fərqlənir.

Ағас – 1. дерево; ağaca dönmək – деревяйеть; столбенеть, отвердеть” 2. Палка - əl ağası.

Tərcümə lüğətlərində baş sözlər iki şəkildə verilir.

1. Tərcümə etmə:

Звучание – səslənmə, səs vermə; Звучат несом – 1. Səslənmək, səs vermək; 2. Eşitmək; 3. Məna ifadə etmək, təzahür etmək.

Звучащий - прич. и прил. - səslənən, səs verən.

Звучно – нареч. Gur səslə, uca səslə, gur, uca.

2. Sinonimi ilə:

Страх – 1. Qorxu, vahimə, dəhşət; 2. Qorxulu şeylər, vahiməli şeylər, dəhşətli hadisələr; 3. Risk, məsuliyyət və s.

Lüğətin vəzifəsi yalnız hər bir ayrıca sözün mənalərini şərh etmək deyil, həm də dilin leksik sistemində sözün tutduğu mövqeyi, leksik-qrammatik əlaqələrini göstərməkdir. Söz bütün lüğətlərdə eyni şəkildə izah edilmir. Lüğətin növündən asılı olaraq söz müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilir. Məsələn, “apteka” sözünün izahlı lüğətdə və tərcümə lüğətində necə verildiyini göstərək:

İzahlı lüğətdə: aptek (əslə yunan) –həkimlərin resepti üzrə dərman hazırlayıb satan müəssisə; dərmanxana, əczaxana. Aptekdən təzə dərman gətirmişdim. (C. Məmmədquluzadə).

Tərcümə lüğətində: Aptek – apteka.

Lüğətlər bir – birindən həcminə, sözlüyünə, izahetmə üsuluna görə fərqləndiyi kimi, quruluşlarına görə də seçilir. Lakin lüğətlərin quruluşunda oxşar cəhətlər də vardır. Bütün lüğətlərdə sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olması qeyd edilir, sözün omonimliyi verilir, isimlər, bir qayda olaraq, tək halda göstərilir, işarələrdən istifadə olunur, terminliliyi göstərilir. Bunlarla yanaşı, tərcümə və izahlı lüğətlərin özünəməxsus fərqli cəhətləri də vardır. Məsələn, “Rusca – azərbaycanca” lüğətlərdə təkhəcalı sözlərdən başqa, bütün sözlərin vurğusu qoyulur (вратва, вратец, вратино, вратишка və s.). İsimlərin yanında onların cinsini göstərən işarələr qoyulur (колхозник м., колхозница ж.).

Tərcümə lüğətlərindən fərqli olaraq, izahlı lüğətlərdə alınma sözlərin qarşısında hansı dilə aid olması qeyd edilir. Məsələn, Ақронот (yunan) – kənd təsərrüfatı mütəxəssisi; Ağ (-ar, -ər) – Ağ olmaq, üzünə ağ olmaq – itaət etməmək, söz qaytarmaq, tabe olmamaq.

Müstəqillik illərində elmi – texniki nailiyyətlərin artması nəticəsində dildə yeni – yeni anlayışlar, sözlər yaranır və labüd olaraq Azərbaycan dilinə Avropa mənşəli sözlərin axını başlayır. Bu prosesin başlanmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dilinə yenə də avropa mənşəli sözlər və terminlər daxil olmaqdadır. Dilçi alimlərimiz imkan daxilində həmin qəbildən olan sözləri milli sözlərlə əvəz etməyə çalışırlar. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan bu prosesi müasir Azərbaycan dilinin tam inkişaf prosesi kimi götürmək olar.

Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində lüğətlərin hazırlanması sahəsində böyük işlər görülmüşdür. R. Rüstəmov və Ə. Rəsulovun tərtib etdikləri “Türkcə - rusca – azərbaycanca” dilçilik terminləri lüğəti bu sahədə demək olar ki, ilk ciddi işdir. Lüğətdə türk sözləri əlifba sırası ilə verilmişdir. Omonimlər - yazılışca və deyilişcə eyni olub, mənaca müxtəlif olan sözlər ayrı yazılır. Məsələn, Yüz – üz - sto;

Yüz – üz – litso.

Zəruri hallarda türk realiyalarının, anlayışlarının rus və ya Azərbaycan dilində qarşılığı olmadıqda izahlar verilir. Sözlərdə vurğu qoyulmur. Kəmiyyət sayları onluqlar, yüzlükler, minliklər, milyon və milyard çərçivəsində verilir. Feillər məsdər formasında təsbit edilir. Lüğətdəki sözlərin etimologiyası verilmir. Əcnəbi mənşəli sözlərin orfoqrafiyasındakı variantlılıq türk dilində sabit imla qaydalarının təsbit olunması ilə izah edilməlidir.

Lüğətə əsasən ən işlək və nisbətən Azərbaycan dilində fərqlənən sözlər daxil edilmişdir: Asər - əlamət – simptom; təsadüfilik – случайность. Lüğətə daxil olan sözlər adlıq halda verilir. Kar samitlə bitən sözlər hallanarkən, çingiltiləşmə hadisəsi sözlükdə əksini tapmayıb: cocuk (- qu, - qun). Qoşa işlənən sözlər (-) işarəsi ilə verilmişdir: bölük – bölük.

Feillərin əmr, inkar və digər formaları lüğətdə verilmir. Bir sıra söz birləşmələrindəki sözlər bitişik və ayrı formalarda yazıldığından lüğətdə həmin formaların hər ikisi saxlanılmışdır. Başbakan – baş, bakan.

Heyvan, bitki adları və digər terminlərin latın dilində ekvivalenti verilmir. Ərəb mənşəli sözlərin -çınıq cəm forması lüğətə daxil edilməmişdir. Bütün mənşələrdən olan sözlər ancaq tək halda təsbit edilir. Köməkçi feillər əsas feillərlə yanaşı verilir: “Bulunmaq – yardımda bulunmaq” və s. Rus dilinə aid sözlər də latın qrafikası ilə verilir.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilində elmin ən yeni və klassik sahələri üzrə çoxlu miqdarda tədqiqat əsərləri, dərsliklər və başqa vəsaitlər yazılmış, alimlər tərəfindən çoxlu terminologiya lüğətləri tərtib olunmuş və elmi leksikoqrafiya yaradılmış, Azərbaycan dili sözlərinin böyük bir

təbəqəsi elmi terminologiya səviyyəsinə qaldırılmışdır və hazırda onun əsas fondunu təşkil edir. Bununla belə demək olar ki, bütün bu lüğətlər elm və texnikanın müəyyən sahəsinin nomenklaturasından ibarətdir. İndiyədək uzaq və yaxın elm sahələrinin materialları əlaqələndirilməmiş, qaqrşılıqlı surətdə nizama salınmış və müasir Azərbaycan dilinin çoxşaxəli zəngin söz xəzinəsini əhatə edən lüğətlərin sözlüyünə daxil edilmişdir. Terminlər bütün başqa sözlər kimi qrammatik cəhətdən səciyyələndirilmiş və onların elmin hansı sahəsinə aid olması dəqiq göstərilmişdir. Terminlərin tərcüməsindən sonra mötərizədə məfhum, əşya, hadisə və s. haqqında ilkin məlumatlar verilir. Bu yenilik bir tərəfdən keçilən terminin mənasının oxucu tərəfindən mümkün qədər daha asan başa düşülməsini təmin etmək, digər tərəfdən isə əksər hallarda terminlərin sonrakı izahını verməyən, yalnız onların leksik tərcüməsi ilə kifayətlənən ikidilli terminologiya lüğətlərində çatışmazlığı müəyyən dərəcədə aradan qaldırmaq cəhdindən irəli gəlir. Lüğətlərə müəyyən miqdarda müasir yazıçıların əsərlərində və danışıq dilində rast gəlinən dialektlərarası və məhəlli sözlər də daxil edilmişdir. Görkəmli dilçi alim akademik L.V. Şerba “Rusca – fransızca lüğət”də yazmışdır: “Nəhayət, heç də çox şeyin obyektiv olaraq artıq olmasına əmin olduğuna baxmayaraq, mən bunu açığı desək, böyük bəla hesab etmirəm.; əgər lüğətdə çox şey buraxılışdı, bu, pis olardı. Hər halda nəyin daha vacib, nəyin lüzumsuz olması haqqında adi mülahizələrin son dərəcədə subyektivliyini qeyd etməyi vacib hesab edirəm” (7, s 69).

Hesab edirik ki, böyük ikidilli lüğətin sözlüyü çox işlənən sözlər çərçivəsində qalmamalıdır; ikidilli lüğət tərcümə olunan dilin leksik tərkibini və onun elementlərinin tərcüməsini əks etdirməlidir ki, yaşıdan, ixtisasından və fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, oxucular ondan etibarlı vəsait kimi istifadə edə bilsinlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov A. “Dövlət dilimiz yeni mərhələdə” // Dil və ədəbiyyat. (iki cildə) II cild, Bakı, 2003, s. 297
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. (2). Leksika. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2007
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı: “Elm və təhsil” 2010
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: “Zərdabi LTD”, 2015

5. Yavuzarslan, Paşa. Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü. Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2009

6. Герд А. С. Основы научно – технической лексикографии. – Л.: ЛГУ, 1986.

7. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность / Л.: Наука, 1974.

Гасимова Шалала

Современные переводческие словари и их особенности

Резюме

В статье рассматриваются характерные черты современных переводческих словарей, принципы понимания смысла, различие между словарями и пояснительными словарями и недостатки этих словарей. Здесь также упоминается пути развития истории азербайджанской лексикографии.

Shalala Gasimova

Modern translation dictionaries and their peculiarities

Summary

The article deals with the characteristic features of modern translation dictionaries, the principles of meaning comprehension, the difference between dictionaries and explanatory dictionaries, and the deficiencies of these dictionaries. The development way of the history of Azerbaijan lexicography is mentioned here too.